

СОЦІОЛОГІЧНІ ВИДАННЯ: РОЗДУМИ, РЕЦЕНЗІЇ

БОРИС ДОКТОРОВ,

доктор філософських наук, професор, незалежний дослідник (США)

Юрій Левада. Портрет для нащадків З нагоди виходу друком книги спогадів про Ю.О.Леваду

Воспоминания и дискуссии о Юрии Александровиче Леваде / [сост. Т.В.Левада]. — Москва : Издатель Карпов Е.В., 2010. — 471 с. : ил.

Цього року Юрію Олександровичу Леваді (1930–2006) мало виповнитися 80 років, він не дожив до цього ювілею три роки. За час, що минув, з'явився чималий масив літератури про його життя і творчість, як мемуарного, так і аналітичного характеру. Залишу осторонь некрологи, написані у дні жалоби, хоча в них було багато чого сказано про нього як людину і вченого. До того ж низка положень, висловлених у цих стислих, спонтанних нотатках, пізніше набули розвитку й аргументації з боку їхніх авторів.

Серією матеріалів, зібраних у двох перших випусках “Социологического журнала” за 2008 рік, започатковано створення об'ємного портрета Левади. У першому випуску опубліковано інтерв'ю, що його дав Левада Д.Шаліну на початку лютого 1990 року в Бостоні, та докладний коментар цієї бесіди, здійснений Шаліним. У наступному числі часопису добірку текстів про Леваду відкриває історико-аналітична стаття Б.Докторова, що включає спогади А.Алексєєва, І.Кона, О.Левінсона, А.Назімової та В.Шейніса, Б.Фірсова, В.Ядова. Приблизно в той же час вийшли друком мемуари Т.Заславської та І.Кона, в яких є сторінки, присвячені спогадам про Леваду.

Дуже цікаві й змістовні інтерв'ю збрала напередодні 80-ліття Левади московський соціолог і журналіст Любов Борусяк. Це серія бесід, записаних на відео і розміщених на популярному сільовому порталі “Полит.Ру” в циклі “Взрослые люди”. Про Леваду розповіли: О.Генісаретський, О.Гофман, Л.Гудков, Б.Дубін, В.Долгій-Раппопорт, Н.Зорка, І.Кон, О.Левінсон, Т.Шанін, Б.Юдін і В.Ядов.

У травні цього року видало книгу спогадів [Воспоминания, 2010¹] про Леваду, підготовлену й опубліковану його вдовою, Тамарою Василівною Левадою. Ця обставина багато в чому зумовила широкий склад авторів текстів, наявність у збірнику матеріалів з архіву Левади та рідкісних фото Юрія Олександровича. Деякі із перелічених вище матеріалів увійшли в цю книгу цілком чи у скороченому варіанті. Але, ясна річ, є багато нового. Книжці судилося стати бібліографічною рідкістю. Поза всяким сумнівом, її волітимуть прочитати не лише численні соціологи, полстери та журналісти, а й представники різних груп інтелігенції, які два десятиліття поспіль стежили за результатами опитувань спершу “колишнього ВЦДГД”, а потім — “Левада-Центру”. Однак її наклад — лишень 150 примірників; він уже розійшовся між друзями Левади, його колегами і співавторами книги.

Два чинники пояснюють той факт, що за два роки по смерті Левади з'явилася вельми обширна й багатожанрова література про нього. Перший — об'єктивний, настав час для вивчення минулого радянської/російської соціології, поступово приходять усвідомлення критичності часу, неможливості відкладати “на потім” аналіз зробленого першими поколіннями вітчизняної соціології. Другий чинник — суб'єктивний. Особистість і творчість Левади заслуговують на всебічний аналіз і становлять інтерес для істориків сучасної соціології і, ширше, культури російського суспільства другої половини ХХ століття і початку нового тисячоліття. Стисло прокоментую викладене.

Історія як наука — далекоглядна і некваплива, ті чи інші події та процеси стають їй цікаві, тільки коли їх можна розташувати у довгий часовий ряд і помістити в широкий подієвий контекст. Сказане має універсальне значення, зокрема це стосується історії науки та вивчення життя і творчості тих, хто зробив у її розвиток відчутний внесок. Однак минуле можна проаналізувати і зрозуміти, тільки якщо суспільство поважає й цінує теперішнє, якщо зберігаються предмети, що належать до швидкоплинного сьогодення, якщо сучасники не лише бережуть у пам'яті побачене і пережите, а й документують усе це. Легко помітити: коли людина пригнічена державою і побутом, коли головна ранкова турбота — дожити до вечора, тоді теперішнього не існує. Тим паче — майбутнього, а минуле перетворюється на нездійсненну мрію. Натомість суспільство, що переживає піднесення, приміром, Росія у період “відлиги” та перебудови, знаходить у собі сили і кураж жити сьогодні, думати про майбутнє і звертатися до свого минулого.

Російська соціологія нещодавно увійшла у своє друге п'ятдесятиліття, термін не такий уже значний навіть порівняно із тривалістю життя людини в сучасному цивілізованому суспільстві і зовсім “дитячий” у масштабах розвитку науки. Однак святкування першого серйозного ювілею російської соціології, що відбулося 2008 року, увиразнило безліч проблем історико-наукознавчого плану; назву дві із них. По-перше, чимало з того, що сталося відносно недавно, не задокументовано і вже забуто. По-друге, інтерес до цього минулого залишається невисоким. Причина першої проблеми полягає у специфіці становлення і розвитку радянської соціології наприкінці 1950-х — у 1980-х роках, зокрема в непевності статусу цієї науки і сумнівів учених стосовно її майбутнього. Проблема друга породжена зміною парадигм радянської та сучасної російської соціології й появою нових поколінь соціологів, які не відчувають — можливо, навіть заперечують свою “спорідненість” із тими, хто почав дослідження за кілька десятиліть до їхнього професійного самовизначення.

Один із ефективних шляхів залучення людей до науки, культивуваці інтересу до її минулого полягає у ознайомленні їх із біографіями і творчим спадком тих, хто цю науку створював. Ще десять років тому цей канал формування професійної свідомості й цементування міжпоколінних зв'язків у російській соціологічній спільноті

---

¹ Далі посилання на це видання наведено із зазначенням сторінок у дужках.

був геть відсутній, проте зараз ситуація поліпшується. З одного боку, поступово накопичується банк біографій — це інтерв'ю із сучасними соціологами та їхні стислі автобіографічні нариси, есе; з іншого боку — з'являються мемуари соціологів “першого призову” і спогади про тих, кого останніми роками не стало.

Якщо говорити про джерела першого роду, то це передусім книга про російських соціологів, що вийшла друком за редакцією Г. Батигіна [Российская социология, 1999], серія публікацій в “Социологическом журнале” і виданні Петербурзького державного університету “Журнал социологии и социальной антропологии”. Останніми роками одним із найважливіших джерел біографій російських соціологів став “Телескоп: журнал социологических и маркетинговых исследований”. Рубрика “Сучасна історія російської соціології” з'явилася в ньому у випуску № 4 за 2004 рік, і відтоді всі числа часопису (шість разів на рік) містили матеріали на цю тему. До цієї групи біографічних джерел належить також сайт російсько-американського проекту “Міжнародна біографічна ініціатива” [Международная биографическая инициатива, s.a.]. На ньому розташовані більшість біографій, опублікованих у перелічених вище часописах, та інша історико-біографічна інформація.

Соціолого-мемуарна література з'явилася лише останніми роками. Відзначу тут спогади Т. Заславської, І. Кона, С. Кугеля, тюменського соціолога О. Сіліна, Н. Руткевича, книгу з нагоди 80-річчя В. Ядова, збірник пам'яті Л. Когана. Можливо, існують сільові варіанти мемуарів, мені відомі лише спогади Е. Соколова [Соколов, s.a.]. Варто також сказати про праці більш загального характеру, в яких автори-соціологи відводять значне місце автобіографічним сюжетам. Назву книги А. Готліб про якісне соціологічне дослідження [Готлиб, 2004], Б. Фірсова про різномудство в СРСР [Фирсов, 2003], В. Шляпентоха про страх і дружбу в радянському суспільстві [Шляпентох, 2003].

Саме до цього кола джерел історико-біографічної спрямованості й належить книга спогадів про Юрія Олександровича Леваду. Всіх авторів матеріалів, включених до неї, можна об'єднати у чотири групи.

Першу групу утворює одна людина — Юрій Левада. Зовсім мало матеріалів. Два біографічні інтерв'ю: одне — згадане вище, інше — яке опубліковане в часопису “Прямые инвестиции” (2005, № 6) і містить низку спогадів про його дитинство і студентські роки. Третій матеріал — есе Левади про те, що було написано в його культурологічному есе урбаністичного характеру (“Знание — сила”, 1977) і про що він не зміг написати. У ті роки Левада був опальним, і лише втручання секретаря ЦК КПРС М. Зимяніна, котрий якось дізнався про проблеми часопису, забезпечило йому “зелене світло”. Завершує збірник стаття Левади (“Недоторканный запас”, 2001, № 5) із його баченням громадської думки на зламі ХХ–ХХІ століть. Увійшов до збірки і вже опублікований виступ Левади [Российская социология, 1999: с. 485–491] на об'єднаному засіданні кафедр філософії Академії суспільних наук при ЦК КПРС і Вищої партійної школи при ЦК КПРС, що відбулося 24 листопада 1969 року. Це його заперечення критикам його “Лекцій” із соціології.

Відійду від суворих історико-соціологічних тем і заторкну літературно-соціологічний гумор, теж частин історії. В інтерв'ю В. Ядова, яке він дав Л. Борусяк, він сказав, маючи на увазі один із семінарів на естонському хуторі Кеяріку: “Одне слово, туди приїжджав Губерман. Губерман у соціології ані бєльмеса не тямив, але він весела людина, жартівник, у нього чудовий гумор. І Губерман склав там такі вірші, на жаль, я пам'ятаю лише кінець: “И на растоптанных левадах пасутся жирные слоны” [Интервью с Ядовым, s.a.]. А у спогадах Л. Столовича зазначено, що під час погрому зароджуваної вітчизняної соціології Наум Коржавін писав: “И на растоптанных Левадах пасутся жирные ослы” [Столович, 2009: с. 334]. В одному із недавніх листів Столович зазначив, що він сам чув від Коржавіна цей текст, але запам'ятав лише цей рядок. У сімейному архіві Левади цей вірш зберігся і включений до обговорюваного

збірника (с. 125); він присвячений “тов. Ягодкіну”, тому самому секретарю парткому МДУ, що стояв за шельмуванням книги Левади:

Социология на спаде:
Побиты волки о орлы.
И на растоптанной Леваде
Пасутся весело ослы.

И все вокруг для них красиво.
Чиста, свежа, сладка еда.
И я б уехал из России
Навек — но только вот куда?

А никуда! Хоть жизни гаже
Нигде я больше не нашел,
Терплю. И кажется мне даже,
Что я и сам теперь осел.

Н.Коржавин
22 января 1974 г.
(48 лет без Ленина)

Друга група авторів збірника — це вдова Левади, яка познайомилася з ним 1947 року на першому курсі філософського факультету МДУ і півстоліття була його дружиною, та його син від першого шлюбу В.Русинов. На мою думку, сказане ними неодмінно буде враховане у спробах осягнення глибин внутрішнього світу Левади. Т.Левада згадує слова її батька, сказані після знайомства з її майбутнім чоловіком: “Якщо вирішиш вийти за нього, тобі, найімовірніше, буде непереливки. Адже головне — не завадити йому. Не слід йому заважати за жодних обставин” (с. 55). І далі: “Зі мною в нього налагодилися теплі відносини, трохи глузливі з його боку, схожі на ті початкові, студентські. Своєю чергою, я всі 50 років намагалася не заважати йому і берегти дім. Це була єдина, доступна мені форма підтримки чоловіка. Свою роботу, коло своїх співробітників він відгородив від мене твердо, раз і назавжди” (с. 56). Складними були і стосунки Левади з його сином. В.Русинов описує, з яким інтересом він обговорював із батьком події, що відбувалися у країні, говорить про його увагу до онуків. Водночас він згадує про довгі паузи в їхніх регулярних недільних телефонних розмовах і пояснює їх відсутністю спілкування з батьком у дитинстві, тобто відсутністю спільної пам’яті. На запитання сина про його роботу, про справи Центру Левада завжди відповідав стисло, ніби показував, що це не тема для обговорення. І смутно завершується ця розповідь: “Я так і не запитав його про щось найважливіше, так і не назвав при житті батьком, тепер цього вже не зробити” (с. 227).

Третя група — шкільний друг і кілька людей, які навчалися з Левадою на філософському факультеті МДУ. Усе це цінна інформація для розуміння процесу формування його особистості, громадянської позиції, ставлення до себе та навколишніх. Жанр і мета цього есе звільняють мене від поглибленого аналізу цього процесу, але деякі факти зі спогадів людей, які спостерігали Леваду в дитинстві — юності — ранній молодості, вважаю за необхідне навести.

Левада народився і за винятком кількох років, проведених в евакуації в Тюмені, до вступу в МДУ жив у Вінниці. Його дід, який походив із сім’ї вихрестів, був медиком і фармацевтом, високоосвіченою людиною, замолоду він належав до бойового крила “Народної волі”. Відомий як один із фундаторів Вінницького медичного інституту у 1935 році. У 1936–1937 його запідозрили в шпигунстві на користь Японії, прийшли заарештовувати. Але дід хворів на рак, і йому дали померти вдома. Поховали його тихо, негласно. Бабуся належала до старого польсько-литовського графського роду Сангелло. У ті часи про це краще було не згадувати. У сім’ї розмовляли російською мовою, українською і польською.

Мати Левади була вольовою, освіченою жінкою, журналісткою. Вітчимою, який усиновив Леваду, був Олександр Степанович Левада, відомий український письменник. Після війни він не повернувся до цієї родини. Т.Левада згадує, як вона зіткнулася з “жорсткою, навіть надто жорсткою Юриною безкомпромісністю”. Тоді вони щойно одружилися, і без попередження приїхав Олександр Степанович. “Юра як сидів за роботою спиною до гостя, так і не повернувся, не привітався. Той вручив мені презент і поспіхом попрощався. Юра не ворухнувся. Але ж він любив батька. Шукав у магазинах і купував його твори. Переживав, коли той опинився у зоні Чорнобильської аварії. Але не пробачив” (с. 56).

Рідним батьком Левади був професор ленінградського Педагогічного інституту ім. М.Покровського (а пізніше — Педагогічного інституту імені О.І.Герцена) Мойсей Олександрович Коган, історик-медієвіст, певний час — декан історичного факультету. За спогадами І.Кона й О.Гофмана, він був ерудованою людиною, знав багато мов і користувався великою повагою студентів. Ю.Левада був дуже схожий на батька. Із батьком Левада спілкувався вкрай рідко і не розповідав про нього ані в сім’ї, ані друзям.

Усе це дає підстави погодитися зі словами Т.Левади: “...ця генеалогія, а головне, ставлення до неї найближчого оточення, багато в чому пояснювали Юрин характер, зокрема і жорстку його безкомпромісність” (с. 58).

У школі Левада завжди був кращим учнем, відмінником і став золотим медалістом. Рано вступив до лав комсомолу, їздив із лекціями по селах, хоча в районі залишалися бандерівці. Із друзями випустив кілька чисел нелегальної стінної газети “ІКС”, її заборонили, але дивом не дізналися, хто її видавав.

На курсі, на якому з ним разом навчалися кілька яскравих студентів, які пізніше стали відомими вченими, Левада був “зіркою”; він був наймолодшим за віком, чимало студентів пройшли війну, були членами партії. Ще до вступу до університету він багато чого прочитав і завжди чудово навчався, його виступи на семінарах вирізнялися аналітичністю і знанням предмета. Його співпраця з обласною газетою розпочалася ще у шкільні роки — там працювала його мати. В університеті його обрали редактором курсової газети. Роки його студентства — 1947–1952 — не кращі для філософії та особистісного становлення: страх, доносительство, підозрілість, арешти. Левада вже тоді вирізнявся мужністю, розумністю, чесністю стосовно товаришів. Закономірно, що трохи пізніше друзі Левади і співробітники Інституту конкретних соціальних досліджень АН СРСР, та й не тільки, називали його між собою “Велика добра Левада”. Йому довіряли. Коли один із його друзів сказав йому, що в школі випускав нелегальну газету, Левада серйозно відповів йому, що про це нікому говорити не треба. Інший пригадав, що вночі 1949 року його заарештували, а його дружину — однокурсницю вигнали з гуртожитку з валізою і вузлами. На телефонний дзвінок відгукнулися лише Левада і його друг. Вони приїхали, влаштували дівчину в однокурсницю. Щосили розпалювалася боротьба із “безрідними космополітами”. Звинуватили в космополітизмі і Леваду, у нього в гуртожитку над ліжком знайшли портрети двох євреїв-філософів: Маркса і Спінози. Хмара пройшла осторонь: перший був вилучений з переліку звинувачених, а другого самого по собі виявилось замало для покарання.

Але, безумовно, найчисленніша група учасників збірки — це соціологи Москви і Петербурга, які в різний час працювали з Левадою, відвідували його семінар або просто спілкувалися з ним. Неможливо навіть перелічити, назвати ту безліч сюжетів із життя Левади, його вчинків, висловлень, що залишилися в пам’яті всіх цих людей, які самі немало в житті бачили й багато розмірковували про прожите. Наведу лише кілька узагальнених оцінних суджень про нього, які, на мій погляд, дають уявлення про Леваду як ученого, громадянина та особистість. Оскільки часто такі висловлення багатоаспектні, немає підстав для строгої класифікації їх.

М.Ланін: “Юрій Олександрович сам створив для себе цей громадянський, науковий, моральний пост “чергового по Росії” аналітика і залишався на цьому посту до останньої хвилини життя. Він не був учасником військових баталій і взагалі був проти війн, але він здійснив воістину ратний громадянський подвиг” (с. 86).

О.Гофман: “Своєю науковою творчістю, своєю організаційною діяльністю, своєю особистістю, усім своїм життям Левада довів, що й за умов тоталітарного й авторитарного суспільств можна бути видатним ученим, чесною, порядною і вільною людиною” (с. 100–101).

Б.Фіров: “Він належав до числа людей, які твердо засвоїли на прикладах ідеологічної війни, яку в 1950-ті роки вела партія проти космополітів і антипатріотів, які “засіли” в різних сферах літератури, мистецтва, культури, науки, що казати мало кому допомагає, не кажучи вже про те, що “грішник, який покався”, лише погіршує і справу, і власне становище” (с. 265).

А.Вишневецький: “Але істинний масштаб Левади визначається не тим, що він умів професійно вловлювати рокіт народного океану, а тим, як багато відкривалося йому в цьому рокоці...” (с. 126).

Б.Докторов: “У Леваді не були месіанства, і він не розглядав себе як місіонера — насправді він таким був. Передусім це було наслідком його вміння бачити те, що відбувається в країні, й виразно говорити про це. До його висловлень дослухалися політики, політологи та найбільш соціально активні групи населення” (с. 275).

І.Кон: “Життя Юрія Левади — не лише інтелектуальний, а й моральний приклад. Учені нашого покоління не могли активно пручатися владі, все було в руках держави, незгодний міг лише піти, у крайньому разі — гримнувши дверима. У Юрі такий досвід був” (с. 218).

В.Шляпентох: “І його мужність знову виявилася важливою для суспільства, коли ВЦДГД у нього відібрали і багато хто, перш ніж була створена нова фірма — “Левада-центр”, знову почали побоюватися за його майбутнє. Але, як на мене, найяскравіший період у житті Левади припадає на ті жахливі часи, в які він дуже мужньо вистояв” (с. 139).

А.Алексєєв: “Скажу, принаймні, про те, що для мене особливо дорого і значимо в Ю.О.Леваді-людині (про науку зараз не говорю). А це якраз те, що він і сам <...> цілком про себе знав, — його дивовижна здатність до природної поведінки за протиприродних умов” (с. 87).

А.Назімова, В.Шейніс: “Він жив у своїй країні й у свій час. Розумна людина, яка все розуміє, він знав суспільство, в якому жив. Не плекав ілюзій, але й не пристосовувався до принизливих обставин життя більшості наших академічних закладів. Писав і говорив те, що думав, і ніколи не дозволяв собі стверджувати те, у що не вірив” (с. 151).

Д.Шалін: “Левада — людина суспільна — *par excellence*. Його приватне життя — поза полем зору. Що мене здивувало в численних повідомленнях про смерть Левади, — це відсутність бодай якихось відомостей про його приватне життя” (с. 305).

Л.Гудков: “Після смерті Ю.О.Левада був майже одностайно визнаний “безумовним моральним авторитетом” і найяскравішим ба навіть найвидатнішим ученим у російській соціології. Однак праці Левади, як і раніше, залишаються мало відомими” (с. 367).

Т.Заславська: “Володіючи надзвичайним талантом, Юрій Олександрович у найскрутніших умовах зумів сформувати власну наукову школу, і я радію, що робота у ВЦДГД дала новий імпульс її розвитку” (с. 211).

А.Здравомислов: “На наш погляд, найсуттєвіший внесок у розроблення питань соціологічної теорії становлять публікації Ю.О.Левади. Зараз можна сказати, що його публікації в “Мониторинге” задають стандарт теоретичного мислення ро-

сійським соціологам і, можливо, соціологам усього пострадянського простору (принаймні в рамках саєнтистської артикуляції соціологічного знання)” (с. 439).

В.Ядов: “Я сам трудоголік і вмю відпочивати лише в період відпустки на естонському хуторі. Юрій взагалі не був здатен користуватися дозвіллям. У суботу і неділю в будь-який час до опівночі (пізніше я його не турбував) він за пару секунд відповідав на телефонний дзвінок: “Привіт, старий, як справи?” Зауважте — не як себе почуваєш, а як тобі працюється” (с. 230).

О.Левінсон: “Він працював завжди. Він не припиняв працювати в періоди, коли на нього тиснули. Він не припиняв працювати, коли доля позбавила його найближчих. Він не припиняв працювати у хворобах. Він не був трудоголіком і не втівав у роботу від життя. Робота була умовою життя. І умовою смерті. Всі знають, що він зустрів смерть за своїм робочим столом, і не один я гадаю, що він сам продиктував смерті ці умови” (с. 183).

Т.Шанін: “Без Юрія стало в Москві холодно і гірше” (с. 212).

Упорядники збірника вчинили по-людському правильно й у науковому плані обгрунтовано, включивши до нього невелику статтю українського соціолога *Є.Головахи*. Левада народився в Україні, знав і любив українську культуру і мову і після перебудови намагався брати участь у науковому та громадському житті цієї країни. На думку Головахи, у свідомості мислячої частини української інтелігенції Левада уособлював усе найкраще, що є в російському громадському житті, і для них його смерть стала не меншою втратою, ніж для росіян, які зуміли зберегти вільнодумство і незалежність від влади. І далі він зазначає: “... усім нам — і в Росії, і в Україні, — конче необхідно зрозуміти дивовижний феномен життя й особистості Юрія Левади, з ім'ям якого пов'язані, можливо, дві найдраматичніші та найгероїчніші сторінки в історії “застійної” радянської і сучасної російської соціології; людські якості якого не могли не дивувати людей, здатних цінувати мужність, шляхетність і відданість науці, а здатність бути лідером і організатором роботи наукової школи була по-своєму унікальною” (с. 253).

Гадаю, що всі ці судження не просто різнобічно характеризують Леваду, а одночасно формують каркас, систему координат для майбутнього вивчення його ціннісної структури та його наукової спадщини. Якщо ж говорити про зміст усіх текстів, включених до збірки, то назагал вони є віхами його життєвої траєкторії: з раннього дитинства до — буквально — останніх хвилин життя. Вони дають змогу зазирнути в його передбіографію (генеалогія, батьківська сім'я), ознайомитися з біографією (школа, університет, дослідницька і громадсько-політична діяльність, власна сім'я) і заглянути в постбіографію. Іншими словами, замислитися про долю його творчої спадщини.

Мені доводилося писати раніше про такий рідкісний аспект наукової творчості Левади, як біографічність, тобто про присутність в його соціолого-культурологічних працях останніх років рефлексій з приводу побаченого і пережитого ним. Тексти обговорюваної книги, принаймні для мене, посилюють цей висновок, бо вочевидноється, як у Леваді формувалися особистісні та професійні якості і як продумане вкладалося в його власну, можна сказати — унікальну, картину світу. У творах прозаїків, тим паче — поетів і композиторів, біографічність вважається нормою, соціальним дослідникам відмовляють у ній, бо стверджують, мовляв, біографічність суперечить об'єктивності. Левада як методолог, соціолог і культуролог, який пройшов крізь усі шари філософії і розумів природу наукової творчості, усвідомлював, що така міра заглибленості в події, які він спостерігав, автоматично включає у проведений ним аналіз прожите і продумане. Очевидно, він не писав про це прямо у своїх текстах, але і звільнитися від цих вражень і міркувань він не міг. І не намагався. Вони явно присутні в його численних статтях і виступах часів постперебудови. Отже, вивчення наукової спадщини Левади дасть можливість краще зрозуміти і його особистість.

Можна погодитися з О.Левінсоном: Левада сам продиктував смерті час приходу; виявляється, із точністю до дня. Книга відкривається фломастерним малюнком нашвидкуруч, який залишив Ю.Левада на столі, коли пішов на роботу у свій останній день життя. Це — ангел. Таким побачила це зображення Тамара Василівна при першому погляді. Але коли їй зателефонували з роботи і сказали, що Юрія Олександровича більше немає, вона — так сталося — розгорнула аркуші і побачила там ангела в іншому ракурсі. Він плакав. Цей скорботний ангел розміщений на останній сторінці книги.

Поясню, чому пропоновані нотатки озаглавлено “Портрет для нащадків”. Один пласт аргументів зводиться до того, що аналізована збірка містить багатющу фактологічну інформацію про Леваду і про середовище, зокрема — комунікаційне, в якому відбувалися його життя і діяльність. Таким чином, сьогодні й у майбутньому соціальні дослідники можуть познайомитися з людиною, яка зробила чималий внесок у різні царини соціальної науки і багато зробила для розкриття суті соціального життя Росії та свідомості росіян у період переходу від тоталітарного суспільства до суспільства, базованого на більш демократичних принципах. Інший пласт пояснень акцентує увагу читачів на викликах часткового і загального характеру, що виростають зі змісту матеріалів збірника. Перші — акцентують необхідність продовження історико-біографічних пошуків, фокусованих саме на прочитанні, розкритті, розкодуванні “феномена Левади”. Другі — вказують на важливість розгляду творчої біографії Левади як представника першого покоління радянських/російських соціологів. Цю когорту легко позначити: імена практично всіх їх названі у збірнику, і майже всі вони є співавторами книги. Назагал масштаб дослідницької діяльності Левади та його роль у суспільстві й професійній спільноті надають майбутнім історикам російської соціології широке поле діяльності як власне біографічної спрямованості, так і в плані загальних проблем соціології, включно з питаннями співвідношення науки і моралі, суспільного й особистого.

Ще 2007 року я опублікував статтю (із деякими скороченнями вона ввійшла у розглядуваний збірник), в якій для характеристики ставлення Левади до своєї справи і до себе я звернувся до розповіді-притчі Гемінгвея про старого і море [Докторов, 2007]. Наведу тут цей фрагмент, не лише тому, що й досі вважаю обґрунтованою цю метафору, а й тому, що Тамара Василівна, завершуючи розповідь про свого чоловіка, пише: “Сам Старий в ці роки здолав майже 20-літню смугу відчуження від своєї справи” і “Але Старий залишався тією самою дивовижною людиною” (с. 73). Та й загалом у повсякденному лексиконі Левади завжди зберігалось шістдесятницьке “старий”.

Одна із ключових, стрижневих тем твору Гемінгвея передана у словах старого, звернених до хлопчика: “Твій не любить надто віддалятися від берега”. Ідеться про власника човна, на якому працює хлопчик. Сам старий полюбляв віддалятися від берега. Тільки там він міг ушіймати по-справжньому велику рибину, там він залишався один, спостерігав море і небо, розмовляв сам із собою.

Будь-яка притча з вічними героями — море і людина — має безліч смислів, інтерпретацій. Я бачу в ній також розповідь про життя Левади. Старий — це він. Море — це той нескінченно широкий семантичний простір, в якому Левада розглядав, аналізував дослідницькі проблеми, що поставали перед ним. Величезна рибина — це збірний образ тих об’єктів, котрі цікавили його як філософа, культуролога, соціолога і полстера.

Зачепивши величезну рибину, старий думає: “Моя доля була вирушити за нею самотужки і знайти її там, куди не проникала жодна людина. Жодна людина на світі. Тепер ми пов’язані одне з одним... І ніхто не допоможе ані їй, ані мені”. Така ж і доля Левади. Він завжди замислювався про великі теоретичні й моральні проблеми, і він чітко розумів, що в пошуках їх розв’язань йому доведеться далеко відійти від берега

й від мілини туди, де він завжди буде один. Творчість без самотності неможлива. Але як старий, дивлячись на хмари, море і зграю диких качок, розумів, що “людина в морі ніколи не буває самотньою”, так і Левада не відчував самотності навіть у довгі роки мовчання. І річ не в тому семінарі, що збирався навколо нього, річ у ньому самому. Він постійно розмірковував про соціальну реальність і безперервно думав про її конструкцію. Він не переривав свого спілкування з багатьма вченими минулого, які замислювалися про “природу речей”, про устрій тих ділянок соціальної світобудови, що цікавили його. Для нього було природно розпочати розмову про соціологічний аналіз радянської людини з нагадування про людину Еллади і Риму.

Іноді старому спало на думку, що, можливо, не треба було йому ставати рибалкою. Але при цьому він знав, що для того він і народився, і був упевнений, що десь поруч — його велика риба. Старий говорив собі: “Звісно, добре, коли людині щастить. Але я волю бути точним у моїй справі. А коли щастя прийде, я буду до нього готовий”. Думаю, що Левада виходив з того, що він народився, аби досліджувати суспільство, людину, і він виявився готовим до того щастя, що прийшло до нього наприкінці 1980-х: до ВЦДГД з його величезними можливостями для моніторингу великих соціальних трансформацій. Він завжди працював з інтересом, із пристрасстю.

На церемонії прощання із Юрієм Олександровичем Левадою професор В.Ядов сказав: “Юрій Олександрович Левада ніколи не був у відпустці, ніколи не відпочивав. Я йому телефоную: “Ти поїдеш кудись відпочивати?” Він відповідає: “Ні”. Тепер, Юра, ти відпочинеш. Ти нікому нічого не заборгував” [Деміна, 2006]. Душа Левади завжди прагнула працювати, він не міг позбавити себе радості щоденного пізнання нового, його гонитва за “рибою” не припинялася.

Старий, знесилений боротьбою з морським гігантом і потім — зі зграєю акул, казав собі: “Риба... я з тобою не розстануся, поки не помру”. Він не зміг довести виловлену рибину до берега, але вища правда була на його боці: “Хто ж тебе перемиг, старий? — запитав він себе... — Ніхто, — відповів він. — Просто я надто далеко пішов у море”.

Література

Воспоминания и дискуссии о Юрии Александровиче Леваде / Составитель Т.В.Левада. — М.: Издатель Карпов Е.В., 2010.

Готлиб А. Качественное социологическое исследование. Познавательные и экзистенциальные горизонты. — Самара: Изд-во “Универс-группа”, 2004.

Деміна Н. Прощание с Левадой. 20 ноября, 2006. —

<<http://nataly-demina.livejournal.com/100213.html#cutid1>>

Докторов Б. Жизнь в поисках “настоящей правды”. Заметки к биографии Ю.А. Левады // Социальная реальность. — 2007. — № 6. — С. 67–82.

Интервью с В. Ядовым. — <<http://www.polit.ru/analytics/2010/04/28/levada.html>>.

Международная биографическая инициатива. —

<<http://www.unlv.edu/centers/cdclv/programs/bios.html>>.

Российская социология шестидесятых годов в воспоминаниях и документах / Отв. ред. и авт. предисл. Г.С. Батыгин; Ред.-сост. С.Ф. Ярмолюк. — СПб.: Русский христианский гуманитарный институт, 1999.

Соколов Э.В. В миру и наедине с собой. —

<http://zhurnal.lib.ru/s/sokolow_e_w/memory.shtml>.

Столович Л.Н. Евреи шутят. — Тарту; СПб., 2009.

Фирсов Б.М. Разномыслие в СССР. 1940–1960-е годы. — СПб: ЕУ в СПб, 2003..

Цикл “Взрослые люди” <<http://www.polit.ru/story/vzr.html>>.

Шляпентох В. Страх и дружба в нашем тоталитарном прошлом. — СПб.: Изд-во журнала “Звезда”, 2003.